

Boeren op het moer of blij met de klei?

Disciplines in discussie over de ontginnings- geschiedenis van het Eemland

BERTUS WOUDA

Tijdschrift voor
Waterstaatsgeschiedenis
17 (2008) 2, 47-61

Inleiding

In 2007 verschenen twee publicaties over de ontginningsgeschiedenis van het Eemland. De eerste betrof een artikel van Jelle Vervloet, hoogleraar in de historische geografie van het Nederlandse cultuurlandschap, de andere een boek van waterschapsarchivaris Margriet Mijnsen-Dutilh.¹ Mijn verwachtingen waren hooggespannen: voor Bunschoten-Spakenburg en omgeving zouden de onderzoeksresultaten van de verschillende disciplines elkaar mooi kunnen aanvullen. Maar niets is minder waar. Waar de een (Vervloet) 'hoog' en 'vanaf de Eem' zegt, heeft de ander (Mijnsen-Dutilh) het over 'laag' en 'naar de Eem toe'. Volgens de een lag Uitwijk, zoals Bunschoten aanvankelijk werd genoemd, op de hoogste plaatsen langs de rivier de Eem maar na bodemdaling en zeespiegelrijzing werd die nederzetting naar een opgehoogde achterkade landinwaarts verplaatst. In de opvatting van de ander lag Uitwijk altijd al op de plaats van de oude dorpskern van Bunschoten, en wel op een natuurlijke zandopduiking, als een 'eilandje' in het Eemmoeras. Maar beide auteurs betrekken de grote stormvloed van 1170 in hun verhaal. Bij die vloed werd de veenrug tussen Stavoren en Enkhuizen en die tussen Schokland en Elburg doorbroken, waarna de afwatering van het huidige Eemland naar de Noordzee verbeterde.² Pas na die tijd vonden de grote ontginningen in dat gebied plaats.

Deze tegenstelling was voor mij de aanleiding om de Excursiecommissie van de Vereniging van Waterstaatsgeschiedenis te attenderen op de mogelijkheid rond dit thema een voorjaarsexcursie te organiseren. Die van 2008 stond dan ook in het teken van deze beide visies. In het onderliggende artikel wil ik de verschillende opvattingen belichten. Hier wordt het Eemland opgevat als het gebied aan weerszijden van de huidige Eem ten noorden van Amersfoort. Daarbij richt ik mij op het gebied rond Bunschoten dat ten oosten van die Eem ligt. De westzijde kende een vergelijkbare ontwikkeling. Deze is door Mijnsen-Dutilh en Cees Dekker uitvoerig beschreven. Overigens laat Vervloet ook wat dat betreft een ander geluid horen.³ Voordat beide visies aan bod komen, volgt eerst een korte uiteenzetting over het ontstaan van het natuurlijke landschap voordat de mens het tot cultuurland transformeerde.

Vorming van het landschap

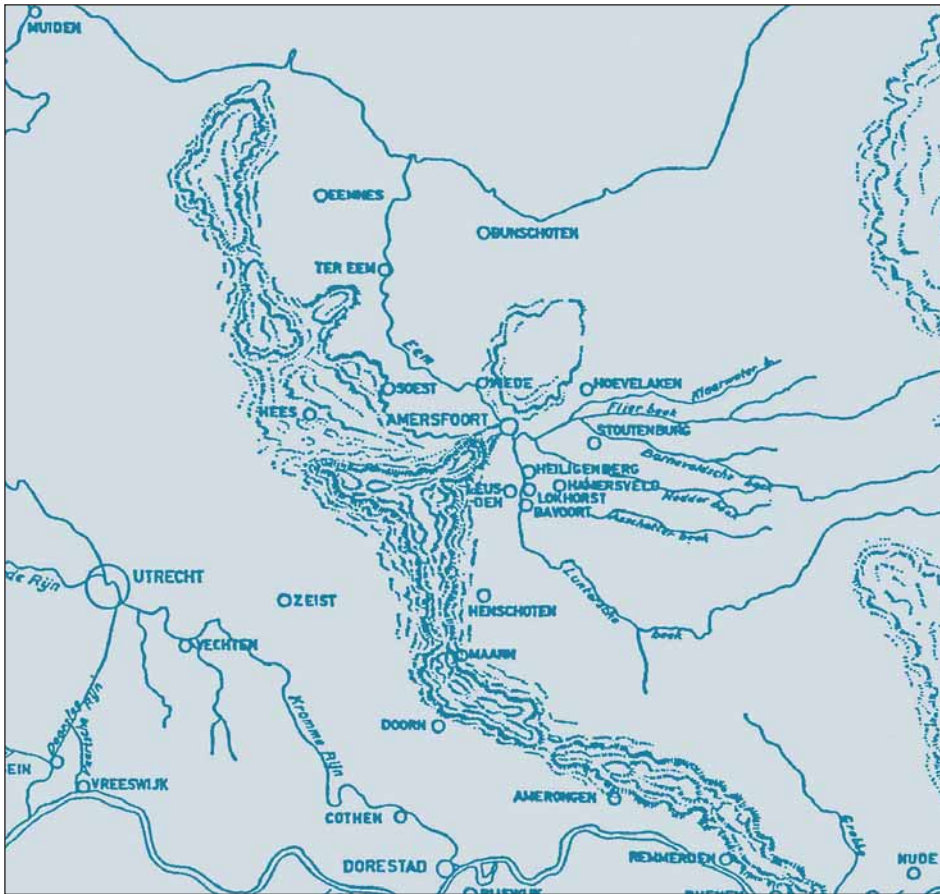
Beide auteurs wijzen op de oorspronkelijke natuurlijke gesteldheid, vooral de hoogteverschillen in de regio, en nemen die als uitgangspunt van hun betoog. Dat landschap is achtereenvolgens voornamelijk door ijs, wind en water gemodelleerd. Het ijs van de voorlaatste ijstijd bestond uit gletsjertongen die vanuit Scandinavië tot halverwege het huidige Nederland reikten. Dit landijs schoof grond en ander materiaal voor zich uit, waardoor stuwwallen ontstonden. In deze omgeving gaat het om het Gooi en de Utrechtse Heuvelrug en de Hoge Veluwe. Dit tijdperk eindigde met het afsmelten van het ijs. Daarbij werd het glaciële bekken gevormd dat de basis vormde van het latere Flevomeer.

De wind had gedurende de laatste ijstijd vrij spel. De omgeving werd niet door het

¹ Het artikel 'Nederzettingen- en ontginningsgeschiedenis' van Vervloet is opgenomen in: J. Vervloet en S. van den Bergh (red.), *Eemland in verandering. Ontginning en ruilverkaveling in het gebied van de Eem* (Utrecht voorjaar 2007) 15-36. De publicatie van Mijnsen-Dutilh, *Amersfoort lag aan zee. Waterschapskroniek Vallei & Eem 777-1616* (Utrecht/Leusden najaar 2007) is het eerste deel van een tweedelig werk, waarvan het laatste deel naar verwachting eind 2009 zal verschijnen.

² Mijnsen-Dutilh, *Amersfoort lag aan zee*, 33. Vervloet, 'Nederzettingen- en ontginningsgeschiedenis', 21-22.

³ C. Dekker & M. Mijnsen-Dutilh, *De Eemlandsche Lege Landen. Ontginningsgeschiedenis rond de mond van de Eem in de 12e en 13e eeuw* (Utrecht 1995), 109-147.

Afb. 1. De Gelderse Vallei. Op de Studiedag d.d. 28 mei 2008 van de Vereniging voor Waterstaatsgeschiedenis vergeleek Chris de Bont de Gelderse Vallei met een 'zak patat': een laag gelegen gebied, van bovenaf gezien in de vorm van een puntzak, met in het oosten de hogere zandgronden vanaf Putten tot aan Wageningen en in het westen de stuwwallen van de Utrechtse heuvelrug vanaf Naarden tot aan Rhenen.

landijs bereikt, maar vanwege de koude was er weinig vegetatie. Het land leek op een toendra, waar de wind zandduinen formeerde. Die zanden, die naar hun periode pleistocene zanden worden genoemd, werden vaak over grote gebieden met andere afzettingen afgezet en worden dan dekzanden genoemd. Vooral in de overgangszone nabij de stuwwallen groeiden zandduinen uit tot rijen van lage dekzandruggen. Die ruggen treffen we onder meer aan nabij Hoogland en rondom Nijkerk.⁴ Met name op de rechteroever van de huidige Eem werden van dat pleistocene zand enige rivierduinen gevormd die later als zandopduikingen in het veen, dus als 'eilandjes' herkenbaar bleven.

Het water verschijnt in de laatste periode. Na het afsmelten van de landijsmassa's, een proces dat ongeveer tienduizend jaar geleden begon, steeg de zeespiegel en opnieuw veranderde de vegetatie. Ook veranderde de afwatering: er was meer water dat moest worden afgevoerd, terwijl de mogelijkheden daartoe niet overal optimaal waren. Na verloop van tijd stagneerde de afwatering zodanig dat dode planten niet wegrotten, waardoor het Basiseen werd gevormd. Dat gebeurde ook in het voornoemde glaciële bekken.⁵ De veenvorming begon ongeveer 2300 voor Christus.⁶ Door verdere stijging van de waterstand ontwikkelde het Flevomeer zich tot het Almere: een complex van binnenmeren dat door veenmoerassen werd omzoomd.

Kortom: in de middeleeuwen was het huidige Eemland een drassig veen- of moerasgebied, dat beduidend lager lag dan de nabijgelegen Utrechtse Heuvelrug en de Hoge Veluwe. Daarbinnen waren er enkele pleistocene zandopduikingen waarop wel enige bewoning mogelijk was (zie afbeelding 1).

⁴ F. van Dooren, *Landschappen van Nijkerk-Arkemheen* (Nijkerk 1986) kaartje op p. 19.

⁵ W.A. van Es, 'De vroegste bewoners', in: Dekker, Maarschalkerweerd en Van Winter (red.), *Geschiedenis van de provincie Utrecht tot 1528*, I, 26. C. Dekker, 'Landschap en bewoning', in: *Geschiedenis van de provincie Utrecht tot 1528*, I, 67.

⁶ J.H.M. Hilhorst en J.G.M. Hilhorst, Soest, Hees en De Birk. Van de achtste tot de zeventiende eeuw (Hilversum 2001) 14.

De tienden van Uitwijk

Aanvankelijk koos men de hoger en dus droger gelegen locaties uit om zich te vestigen, zodat de nabijgelegen plaatsen Hoogland, Soest en Baarn eerder werden ontgonnen dan het huidige Bunschoten. Van die hoger gelegen gronden werden telkens aangrenzende arealen in cultuurland omgezet. Dit gebeurde onder leiding van de Sint-Paulusabdij te Utrecht of het Sint-Vitusstift te Elten. Beide instellingen hadden bezittingen in het Eemland en beide hadden er een meier als hun vertegenwoordiger. Pas in de tweede helft van de twaalfde eeuw bemoeide de bisschop zich met de ontginning van het Eemland.

Vervloet plaatst dit in een breed perspectief: de ontginning van de venen in West- en Noord-Nederland, tussen circa 950 en 1300, was volgens hem één van de meest indringende gebeurtenissen in de geschiedenis van ons land. Grote delen van het land werden ontgonnen en er werd een enorm netwerk van evenwijdig lopende sloten en weteringen vanuit een ontginningsbasis aangelegd. Dat typische verkavelingspatroon neemt Vervloet als uitgangspunt en hij stelt zelfs dat die cope-ontginningen vergelijkbaar zijn met de meest belangrijke monumenten ter wereld.⁷ Dit alles werd gerealiseerd tijdens de 'Grote Ontginning', toen in heel Europa de omvang van de bevolking toenam, waarvoor meer voedsel moest worden geproduceerd en overal het landbouwareaal werd uitgebreid.⁸

De eerste die ons op de systematische cope-ontginning wees, was Henk van der Linden. In zijn proefschrift beschrijft hij hoe de landsheer telkens een precies omschreven veengebied ter ontginning uitgaf. Dat gebeurde via een 'coopbrief', waarbij de landsheer woeste gronden 'verkochte' aan 'copers', die daarna de desbetreffende 'cope' gingen ontwateren en bebouwen. Bij die 'verkoop' ging het niet alleen om de overdracht van een stuk grond maar ook om het vaststellen van een publiekrechtelijke organisatie, waarbij de rechten en verplichtingen van de toekomstige bewoners werden bepaald.⁹ Vervloet leidt uit landschapselementen en patronen op oude kaarten af dat een bepaald gebied een cope-ontginning is en heeft daarvoor geen coopbrief als bewijs nodig. Mijnsen-Dutilh hanteert een juridisch cope-begrip en ging juist op zoek naar die coopbrief en de (lage) tijsbetalings die daaruit voortvloeien (zie afbeelding 2).¹⁰

Tijdens het episcopaat van bisschop Boudewijn van Holland (1178-1196) werd een begin gemaakt met de planmatige ontginning van Uitwijk. De bisschop bepaalde dat de tienden van Uitwijk *novalia* waren, dus tot de nieuwe tienden werden gerekend. Anders zou Uitwijk juridisch gezien een uitbreiding van het reeds bestaande cultuurland (Hoogland) zijn, zodat in ieder geval een deel van die tienden aan de Sint-Paulusabdij moest worden betaald. Door de tienden tot novale tienden te verklaren kon de bisschop erover beschikken.

Beide auteurs halen tekstfragmenten aan die over die novale tiend gaan. Beiden gaan er vanuit dat de start van de grootschalige ontginning van Uitwijk relatief kort na de stormvloed van november 1170 moet worden gedateerd. Ook citeren beide auteurs dezelfde tekst om aan te geven dat Uitwijk *juxta Eme*, dus: *aan of naast de Eem lag*. De cursivering heb ik ook van hen overgenomen.¹¹ Maar hoe dat moet worden geïnterpreteerd, daarover zijn de twee opponenten het met elkaar oneens, doordat zij het oorspronkelijke 'natuurlijke' landschap van rond 1200 verschillend interpreteren. De een (Vervloet) heeft meer een helicopterview, waarbij hij diverse soorten veen onderscheidt, de ander (Mijnsen-Dutilh) heeft de blik meer op deze regio en geeft een opsomming van in archiefstukken aangetroffen juridische en financiële verplichtingen om aan te geven waar de belangen lagen, om zo te construeren van waaruit de initiatieven werden ondernomen en om op die wijze de ontginningen (globaal) te kunnen dateren. Zo geeft ieder invulling aan het eigen vakgebied en beziet de een het te ontginnen gebied als *Eemland* en de ander als *Eemmoeras*.

Niet alleen schetsen beide opponenten het natuurlijk landschap elk op hun eigen wijze, maar ook twisten zij over de ligging van Uitwijk. Mijnsen-Dutilh haalt de begrenzing uit de oudste tekst (1203) waarin Uitwijk wordt gesitueerd: '*In de breedte [vanaf het westen]*

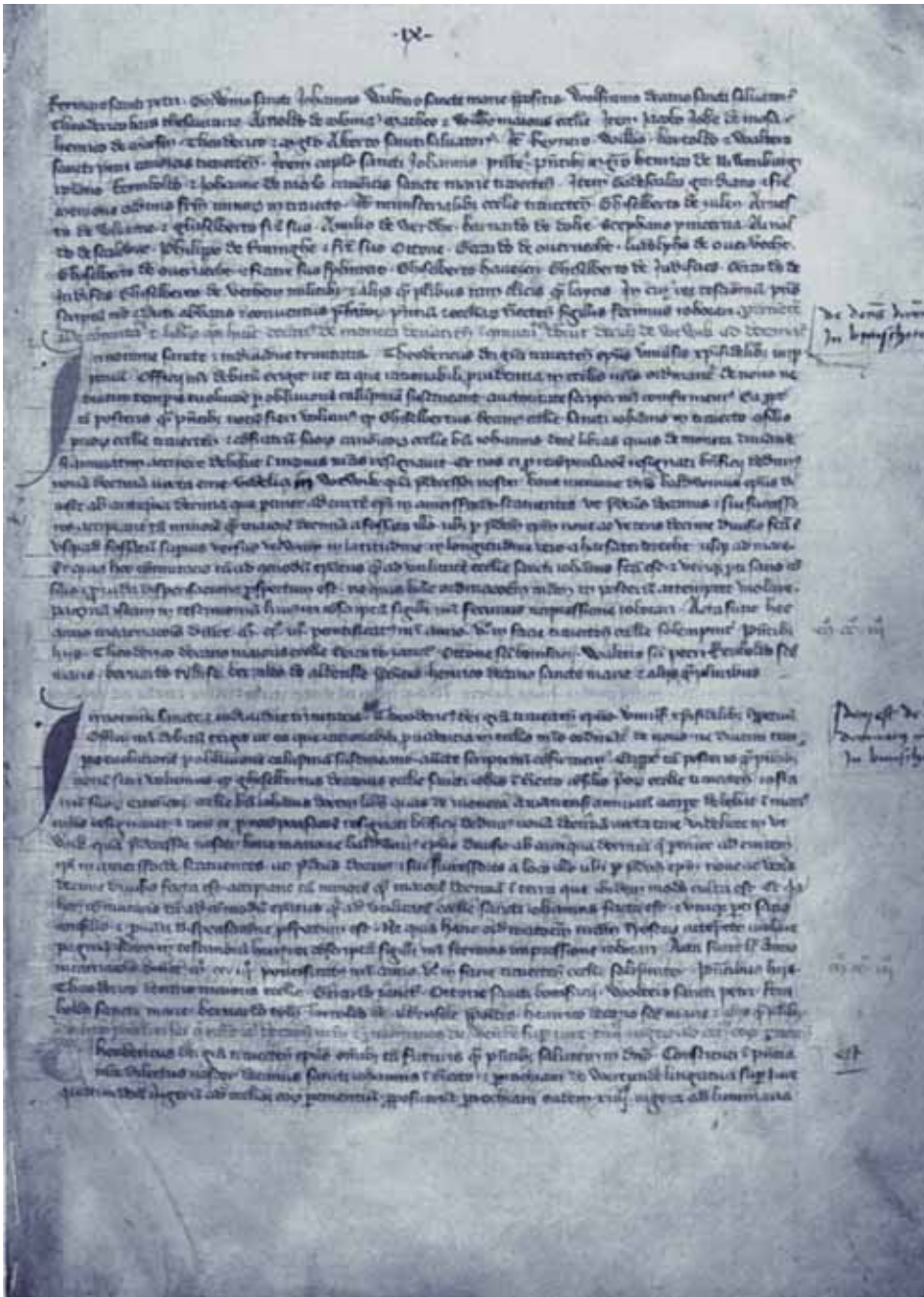
7 J.A.J. Vervloet, 'Landsheerlijke venen. Het cope-ontginningslandschap', in: *Historisch geografisch tijdschrift*, themanummer: 'Landschappen van wereldformaat', 16 (1998) 150.

8 Vervloet, 'Landsheerlijke venen. Het cope-ontginningslandschap', 154.

9 H. van der Linden, *De Cope. Bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging der Hollands-Utrechtse laagvlakte* (Assen 1955) 7-9.

10 Dekker en Mijnsen-Dutilh, *De Eemlandsche Leeg Landen*, 64.

11 Vervloet, 'Nederzettingen- en ontstaansgeschiedenis', 26 en Dekker & Mijnsen-Dutilh, *De Eemlandsche Leeg Landen*, 49 en Mijnsen-Dutilh, *Amersfoort lag aan zee*, 44.

Afb. 2. De oudste teksten betreffende Uitwijk in het zogeheten Liber rubeus, een cartularium van het kapittel van Sint-Jan te Utrecht van omstreeks 1339 (Het Utrechts Archief, archief kapittel van Sint-Jan, inv. nr. 7).

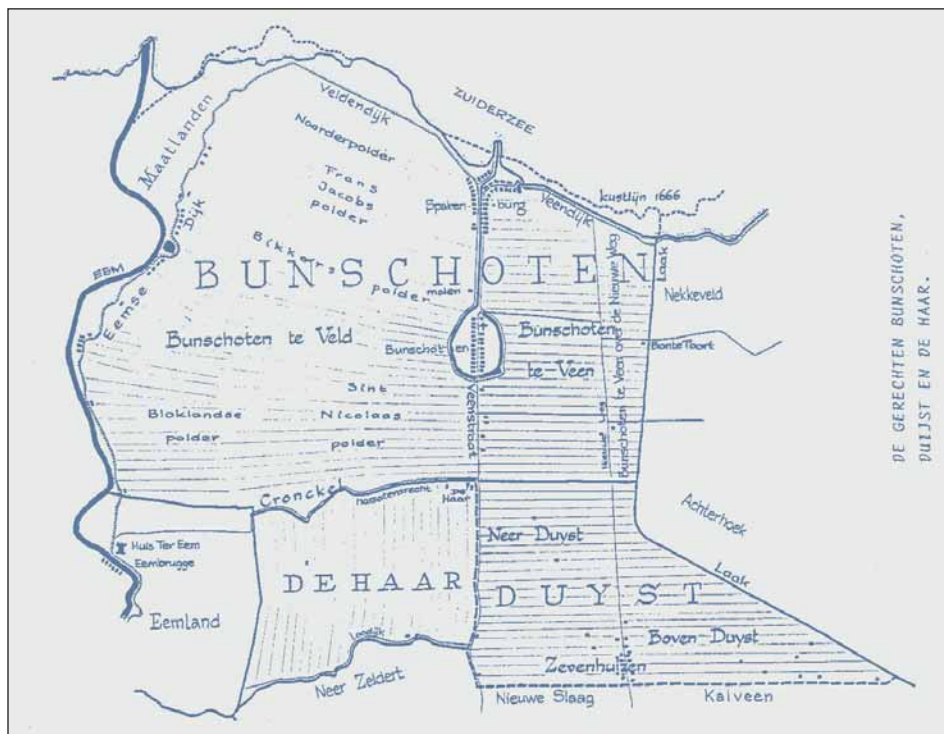
vanaf de gracht (watergang) waar [zaliger gedachtenis] bisschop Boudewijn de scheiding heeft gemaakt tussen het oude en het nieuwe tiendgebied', dat wil zeggen waar de bisschop stond toen hij die scheiding proclameerde, tot [in het oosten] aan de 'gracht (watergang) [hogerop] die tegen de Veluwe aan ligt', dat wil zeggen de Laak.¹² En in de lengte vanaf de Haarsaterdrecht in het zuiden tot aan de zee, dat wil zeggen tot aan de toenmalige zijkade of zijdwind, ter hoogte van de huidige 'Zuidwenk'. De zuidgrens ligt bij de kreek die indertijd de grens vormde tussen de polders De Haar en Duist, en welke aan de noordzijde van De Haar naar het westen naar de huidige rivier de Eem afboog.¹³

Over de grenzen in het noorden, oosten en zuiden zijn beiden het ongeveer met elkaar eens. Discussiepunt is de westgrens: waar stond de bisschop toen hij die scheiding proclameerde? Met andere woorden: waar lag Uitwijk en het gebied van haar novale tiend? Is die gracht het watertje langs het 'eilandje' Bunschoten temidden van een veengebied en gaat het uitsluitend om Oost-Bunschoten? Of gaat het om een gracht vlak langs de huidige rivier de Eem en ging het om het gebied van Oost- en West-Bunschoten? (zie afbeelding 3).

12 Aanvankelijk vertaald de zij aqueductus als 'watergang' maar later als 'gracht'. Dekker en Mijnsen-Dutilh, De Eemlandsche Lege Landen, 49. Mijnsen-Dutilh, Amersfoort lag aan zee, 44. Vervloet heeft het eveneens over 'gracht': Vervloet, 'Nederzettingen en ontginningsgeschiedenis', 26. in het Engels vertaald als 'canal' aldus J.A.J. Vervloet, 'Bunschoten: Rise and Fall of a Little Town in the Middle Ages', in: Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek 23 (1973) 423. Overigens zou de bisschop de grens van het nieuwe tiendgebied niet op afstand hebben bepaald, maar was volgens Dekker en Mijnsen-Dutilh de situatie ter plaatse komen bekijken. Ibidem, 49.

13 Vervloet noemt dit de voormalige Neder-Duisterwetering die ongeveer langs de Bisschopsweg lag. Ook de oorspronkelijke benaming is bij hem net even anders omdat hij de oude spelling van 'Haarsaterdrecht' hanteert. Overigens haalt hij deze begrenzing uit een oorkonde die uit 1247 dateert.

Afb. 3. Bunschoten. Strekte het tiendgebied van Uitwijk zich uit vanaf de Eem in het westen tot aan de Laak in het oosten, zoals Vervloet stelt, of betrof het alleen maar het gebied ten oosten van het 'eiland' Bunschoten? (Bron: W. Ruizendaal, Bunschoten. Een rechtshistorisch en institutioneel onderzoek (doctoraalscriptie Utrecht 1987) 9).

Vervloet: natuurlijk landschap van het Eemland

14 G.P. van de Ven, *Leefbaar laagland. Geschiedenis van de waterbeheersing en landaanwinning in Nederland* (Utrecht, derde druk 1994) 50, 59-61 met kaartje op p. 44 en ibidem (vijfde druk 2003) 44-45, 51, 61-62, 68-72, met kaartjes op 44 en 51.

15 Gezien de ligging zou ik ze 'donken' willen noemen, dus rivierduinen die boven jongere afzettingen uitsteken. Zonneveld heeft het over rivierduinen, Pannekoek en Van Straaten hebben het over fossiele rivieroeverduinen. De laatste term is wellicht correcter maar wel minder gangbaar. A.J. Pannekoek en L.M.J.U. van Straaten (red.), *Algemene geologie* (Groningen, vierde druk 1984) 326 en J.I.S. Zonneveld, *Tussen de bergen en de zee* (Utrecht 1980) 210.

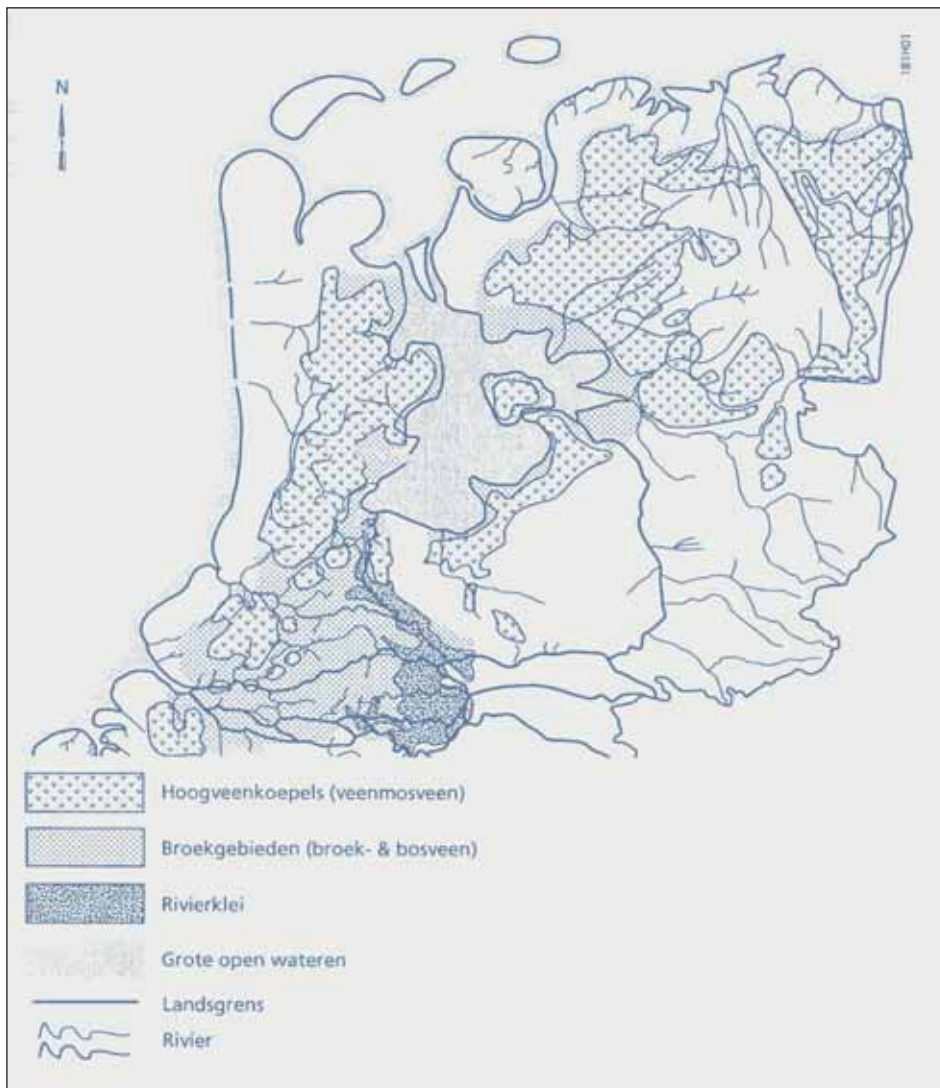
16 Vervloet, 'Nederzettingen- en ontginningsgeschiedenis', 17.

17 W.A. van Es, 'De vroegste bewoners', in: Dekker, Maarschalkwerd en Van Winter (red.), *Geschiedenis van de provincie Utrecht tot 1528*, I, 26.

Vanaf de negende eeuw was het in het Hollands-Utrechtse veengebied gebruikelijk om het land vanaf de oeverwallen in cultuur te brengen. Het betrof dan een 'cope-ontginning' waarbij het natuurlijke veenlandschap tot landbouwgrond werd omgevormd. Daarbij was ontwatering de sleutel tot succes. De kavelslootjes lagen dwars op de rivier die het overtollige water kon afvoeren. Die rivier diende niet alleen als ontginningsbasis maar kon ook als transportader fungeren. Na verloop van tijd kwamen de nabijgelegen akkers door bodemdaling te laag te liggen, waardoor de kavels moesten worden verlengd om de akkers naar achteren te kunnen verplaatsen. Als de akker op die wijze geleidelijk aan te ver van de ontginningsbasis was komen te liggen, konden de agrarische ondernemers besluiten om hun bedrijfswoning eveneens te verplaatsen.

Dit beeld sluit naadloos aan bij het toenmalige Utrechts-Hollandse veengebied dat werd doorsneden door de Kromme Rijn, Oude Rijn, Vecht, Hollandse IJssel en Lek. Door historisch-geografen en waterstaatshistorici is dit beeld omarmd. Zo onderscheidt bijzonder hoogleraar waterstaatsgeschiedenis Gerard van de Ven in zijn magnum opus ten aanzien van het waterbeheer een viertal regio's, waarbij Bunschoten is ingedeeld bij het veenontginningsgebied Holland, Utrecht, het gebied rondom de voormalige Zuiderzee en het zuidelijk deel van Friesland en Groningen.¹⁴ Eemland was in die optiek niet uniek maar behoorde tot een wijd verbreid landschapstype (zie afbeelding 4).

Maar in Eemland vestigden de pioniers zich aanvankelijk niet alleen op de oeverwallen maar met name op de zandgronden net buiten dat veengebied en in het veengebied op de eerder genoemde pleistocene rivierduinen. Vervloet omschrijft ze als 'zandbulten' of 'natuurlijke terreinverheffingen' en Mijnsen-Dutilh noemt ze 'zandkoppen'.¹⁵ Door de drogere omstandigheden kon daar hoogopgaand geboomte groeien, zoals linden, eiken en beuken.¹⁶ En wellicht heeft hier ook de hazelaar gegroeid.¹⁷ De eilandjes waren door hun hoger opgaande begroeiing makkelijk in het veenlandschap te herkennen. Ook als zo'n eilandje door het veen werd overgroeid, bleven de hogere bomen, die nog in de stevige ondergrond waren geworteld, nog enige tijd als bakens fungeren. Een eventueel (voorma-

Afb. 4. Landschappelijke ligging van veentypen in West- en Noord-Nederland

De algemene theorie en onderzoeksresultaten van elders zijn volgens Vervloet ook op Bunschoten toepasbaar (Bron: J.A.J. Vervloet, 'Landsheerlijke venen: het cope-ontginnings-landschap', in: Historisch geografisch tijdschrift 16 (1989) 151).

lig) eiland ter hoogte van Bunschoten kon de toenmalige mens door de vegetatieve gevolgen dan ook makkelijk traceren.¹⁸ Die eilandjes langs de Eem ten zuiden van Eembrugge waren wellicht al vanaf de IJzertijd onafgebroken bewoond. Dit zou ook verklaren waarom de Eem een naam heeft die teruggaat tot de periode vóór de Romeinse Tijd.¹⁹ Het gebied was dan ook zeker géén 'leeg land'.

Voorafgaande aan de grote ontginningen was Eemland buiten die eilandjes, volgens Vervloet, géén homogeen veenlandschap. In het zuiden lag zegge-berkenveen. Zoals de naam al aangeeft, groeiden hier vochtminnende zeggen maar ook berken die in iets steviger (en dus iets drogere) grond goed gedijen. De vegetatie werd er niet alleen gevoed met voedselarm regenwater, maar de diepere wortels hadden ook nog contact met wat voedselrijker grondwater. Het ging dus om een matig voedselrijk (*mesotroof*) milieu. De grond was hier wel drassig, maar de aanwezigheid van berken toont aan dat hier ook vóór 1170 een zekere mate van verdroging aan het veenoppervlak plaatsvond. Dit waren de meest gunstige plekken en zij werden in de regel dan ook als eerste ontgonnen. Voorafgaande aan de bodemverlagende processen als inklinken en oxideren, moet het oorspronkelijke maaiveld rondom Bunschoten minstens op 2,87 m +NAP hebben gelegen! Gecombineerd met een lager gemiddeld zeepeil was Eemland daar zeker géén laag gelegen land.²⁰

Meer naar het noorden lagen aan weerszijden van de Eem twee veenkoepels: de een ter hoogte van Eemnes-Buitendijks en de ander liep vanaf Spakenburg ver door in het Almere. Die koepels of bulten bestonden voornamelijk uit veenmos, een merkwaardig plantje

¹⁸ J.A.J. Vervloet, 'Bunschoten: Rise and Fall of a Little Town in the Middle Ages', 422.

¹⁹ Vervloet, 'Nederzettingen- en ontginningsgeschiedenis', 21.

²⁰ Ibidem, 20.

dat geen wortels lijkt te hebben. Doordat het geheel als een spons werkt, wordt de waterspiegel plaatselijk verhoogd. De planten op die veenkoepels hadden dan ook geen contact meer met het grondwater en waren geheel op het regenwater aangewezen. Planten die in zo'n voedselarm (oligotroof) milieu leven zijn: veenbes, dopheide, wittesnavelbies, veenbies en pijpestrootje, maar vooral: wollegras, veenpluis en zonnedauw.²¹ De afgestorven planten rotten daar niet weg maar hopen zich net onder die waterspiegel op. Mede doordat het veenmos zelf het water vasthoudt, waardoor er 'opbolling' plaatsvindt, kan een levende veenkoepel zich langzamerhand naar boven werken.²² Veenmosgroei kan zich zelfs op berghellingen ontwikkelen!²³ Duidelijk is dat die twee veenkoepels beduidend hoger lagen dan het nabijgelegen zegge-berkenveen. In het algemeen geldt dat de veenkoepels buiten het bereik van de grote rivieren en de zee lagen en daarom minder goed konden worden ontwaterd. Deze gebieden lagen dus minder gunstig en de pioniers lieten deze gebieden aanvankelijk nog links liggen.²⁴ Ook bij de twee veenkoepels in Eemland was dat het geval.

Volgens Vervloet doorsneed een trage rivier dit landschap, en omdat die voedingsstoffen aanvoerde, bestond langs deze stroomdraad een voedselrijk (eutroof) milieu, waar een geheel andere begroeiing was, met vochtminnende bomen zoals wilgen, elzen, essen, populieren en moeraseden. Deze beplanting leverde uiteindelijk bosveen op. Dit bosveen ligt dus veel lager, direct langs de oevers van de rivier. Bovendien was de vegetatie er veel zwaarder en verbruikte meer water, zodat er geen of nauwelijks sprake was van opbolling.

In het beschreven veengebied legt Vervloet de nadruk op de droge plekken waar zelfs berken groeiden en de invloed van het Almere volgens hem niet groot was. Hij rekent het Eemland tot (drassig) land. De zuidoever van het Almere lag volgens hem dan ook 'vele kilometers' noordelijk van het [huidige] Eemland.²⁵ Aan beide zijden van de rivier de Eem, ook ter hoogte van Bunschoten, lagen hoogten, niet in een strikt lineaire ordening maar ze lagen hier en daar en fungeerden als verspreide bewoningskern. Daar, ten noorden van Ter Eem, een dorpie ter hoogte van het huidige Eembrugge, aan de Eem, lag Uitwijk. Vanwege de gehanteerde afwaterings- en ontginningstechniek is dit een typische cope-ontginning (zie afbeelding 5). Restanten van boerderijen liggen inmiddels onder een dikke laag klei 'en wachten op het moment dat zij door archeologen' worden ontdekt.²⁶ Dit past voortreffelijk in het door Vervloet geschetste beeld, maar de bewijsvoering ontbreekt kennelijk nog.

Vervloet gaat er dan ook van uit dat de 'Uitwijkers' zich vestigden op de hoger gelegen plaatsen direct ter zijde van de rivier de Eem, ook ten noorden van Ter Eem. Waar hij elders spreekt van 'oeverwallen' wordt deze term in het stuk over Uitwijk vermeden. De hoger gelegen punten lagen volgens hem dan ook niet op een evenwijdige 'rechte' lijn aan de rivier. Achter die verspringende lijn van die bewoningskernen lag Eemland, een gebied dat toen werd geconfronteerd met betreding, ontwatering en omploegen, waardoor er klink en oxidatie optrad, hetgeen tot bodemdaling leidde. Daardoor werd het gebied meer toegankelijk voor hoge vloed. In die visie kwamen de kleiafzettingen ten westen van Bunschoten dus nadat het land in cultuur was gebracht. Vanwege de opdringende zee was Uitwijk niet meer geschikt als vaste woonplaats. Een deel van de Uitwijkers trok zich terug op de achterkade en stichtte daar Bunschoten. Wat eerder als achterkade fungeerde, werd hun nieuwe ontginningsbasis. Daar was vlak onder het veen wel een zandophoping, maar die was toen (inmiddels) te laag gelegen en werd met kleizoden opgehoogd. Vanuit deze kunstmatige ophoging (het woord terp wordt nog net niet genoemd)²⁷ is vervolgens Oost-Bunschoten ontgonnen.

Kortom, volgens Vervloet werd eerst West-Bunschoten vanaf de hoger gelegen punten direct langs de Eem ontgonnen. Pas nadat men zich noodgedwongen had teruggetrokken op de verhoogde achterkade werd het huidige Bunschoten gesticht en vervolgens werd van daaruit Oost-Bunschoten tot aan de Laak in cultuur gebracht. De westgrens van het door bisschop Boudewijn omschreven gebied van de nieuwe tienden ligt dus bij de huidige Eem. Niet voor niets werd gezegd dat Uitwijk juxta Eme, dus: aan de rivier de Eem

21 J.G. ten Houten en H. Gysels, *Encyclopedie van het milieu. Een compleet handboek over onze omgeving. Wat is er gaande, wat bedreigt haar en wat kunnen we daaraan doen?* (Utrecht 1984) 218 en 453.

22 Veenkoepels konden een hoogte bereiken tot 3,0 m +NAP. Mijnsen-Dutilh, *Amersfoort lag aan zee*, 15.

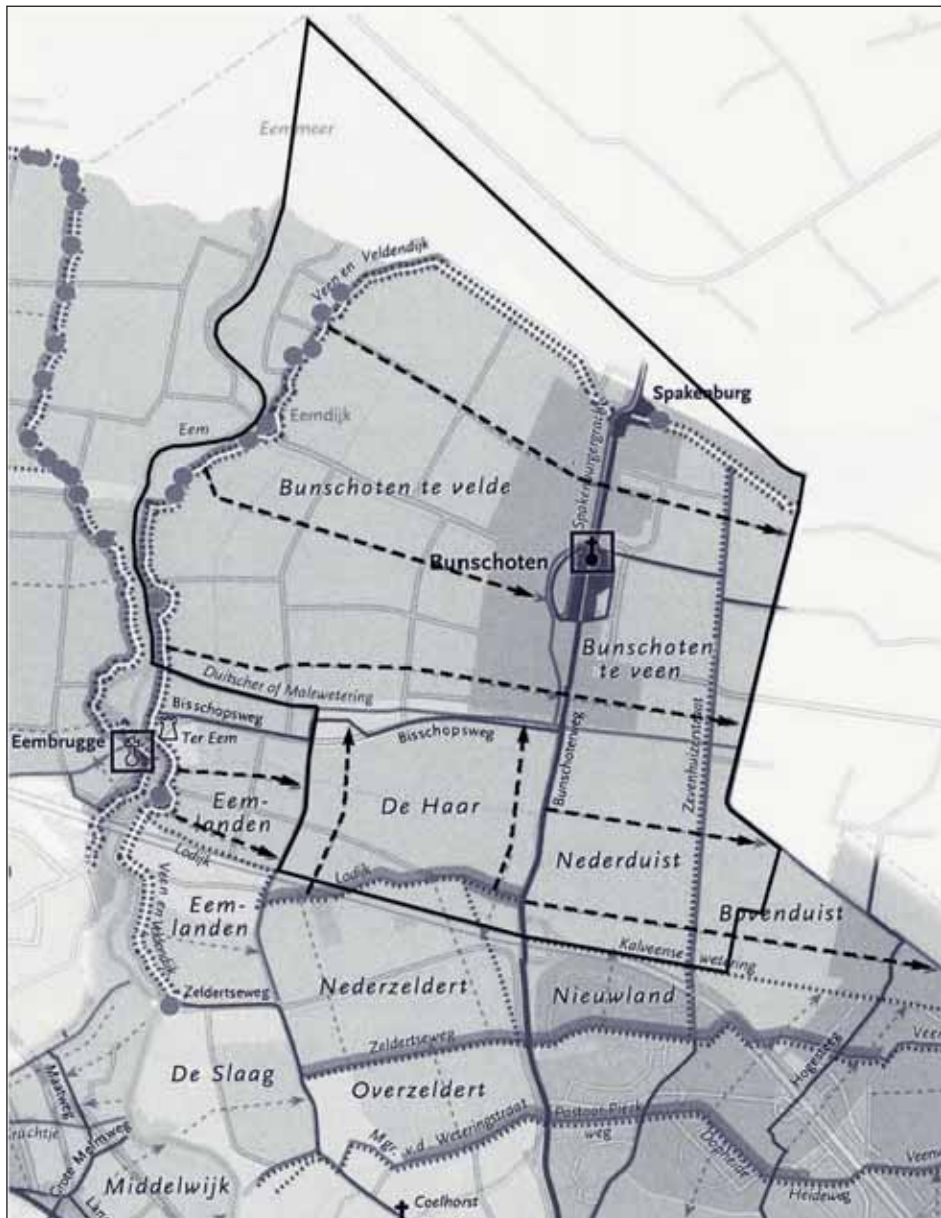
23 J.I.S. Zonneveld, *Vormen in het landschap* (Utrecht/Antwerpen 1981) 344.

24 Vervloet, 'Landseerlijke venen. Het cope-ontginningslandschap', 154.

25 Vervloet, 'Nederzettingen- en ontginningsgeschiedenis', 15.

26 *Ibidem*, 26 en 31.

27 Willem Ruizendaal omschreef het wel als een terp. Ruizendaal, *Bunschoten. Een rechtshistorisch en institutioneel onderzoek* (doctoraalscriptie Utrecht 1987) 111. Anderen hebben het over vele terpen, omdat iedere boerderij in de tegenwoordige Dorpsstraat op een eigen terpe staat. Stedebouwkundig Bureau Zandvoort, *Gemeente Bunschoten Architectuuronderzoek*

Afb. 5. Ontginning van uit Uitwijk op de oeverwal. Volgens deze kaart lag Uitwijk langs de Eem en van daaruit werd West-Bunschoten (Bunschoten te Velde) ontgonnen. Nadat men de nederzetting naar de achterkade ter hoogte van het huidige Bunschoten had verplaatst is het gebied tot aan de Laak (Bunschoten te Veer) ontgonnen. De pijlen geven de ontginningsrichting aan (Naar: R. Blijdesteyn, *Tastbare tijd. Cultuurhistorische atlas van de provincie Utrecht* (Utrecht 2005) 263).

lag! Het overtuigende van zijn visie is dat de occupatiegeschiedenis van Eemland prachtig correspondeert met de ideeën van voorgaande onderzoeken en internationale studies.

Kritiek op Vervloet

Toch wil ik een aantal kritiekpunten op Vervloets verhaal aanstippen. Allereerst zouden aan weerszijden van de Eem restanten van het verlaten Uitwijk onder een anderhalf meter dik kleipakket moeten liggen. Tot op heden is daarvan nog geen enkel spoor gevonden. Zelf onderkent Vervloet deze kritiek en de Universiteit van Wageningen zou in samenwerking met andere onderzoeksinstituten dan ook op afzienbare termijn een onderzoeksproject willen opstarten. Ik ben uiterst benieuwd naar de resultaten daarvan.

Een ander punt is de snelheid van de bodemdaling. Kort voor 1200 zou men zijn begonnen met de ontginning van Uitwijk en lag het maaiveld op minstens 2,87 m +NAP, terwijl het gemiddelde zeeniveau toen een stuk lager lag dan tegenwoordig. Historicus Wim Ruizendaal wees erop dat in 1227 de woeste gronden nog niet geheel waren ontgon-

(Amersfoort 1980) 6.

28 Uit de oorkonde d.d. 4 februari 1226 zou blijken dat op dat moment de Sint-Paulusabdij stukken wildernis in cultuur bracht en daarbij leken inschakelde. Ruizendaal, Bunschoten, 57 en 62. K. Heeringa, *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301 (= OBU)* (Den Haag 1940) II, nr. 756.

29 Dekker & Mijnsen-Dutilh, *De Eemlandsche Leeg Landen*, 68 en Mijnsen-Dutilh, *Amersfoort lag aan zee*, 32.

30 T. Soens, 'De drassige schaduw van de Gouden eeuw. Historisch-ecologische reflecties over wateroverlast en economische transformatie in ancien régime Rijnland', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 123 (2008) p. 89.

31 Dekker en Mijnsen-Dutilh, *De Eemlandsche Leeg Landen*, 86.

32 Vervloet, 'Nederzettingen- en ontginningsgeschiedenis', 26.

33 Begin 1409 werd Bunschoten door een stormvloed getroffen. Bij de herdijking werd het noordelijke deel opgegeven en werd er een nieuwe inlaagdijk gelegd. Het gaat daarbij om de (huidige) Veendijk, die ook wel Oostdijk wordt genoemd. Afgezien van enige wielen liggen de waterkeringen van Bunschoten sindsdien op ongeveer dezelfde plaats.

34 Dat Arie ter Beek de ideeën van Margriet Mijnsen-Dutilh omarmde, blijkt onder meer uit zijn artikelen: 'Ontstaan van het Spuiplei (I)', in: *Bun Historiae* 19 nr. 1 (februari 1998) 4-5, 'De bemaling van de Bunschoter polders (I)', in: *Bun Historiae* 21 nr 3 (juni 200) 108-109 en natuurlijk de bijdrage die hij in 2005 samen met haar schreef in: *Bunschoten in 1832. Grondgebruik en eigendom. Kadastrale atlas Provincie Utrecht* dl XI.

35 A. ter Beek, 'Nieuw licht op de oudste geschiedenis gemeente Bunschoten', in: *De Bunschoter jrg.* 77 nr. 023 (maandag 26 februari 2007) 4.

nen.²⁸ In 1294 lag Bunschoten inmiddels een stuk oostelijker en is de plaatselijke kerk al gebouwd. Zou het maaiveld binnen een eeuw dusdanig zijn gedaald dat men zich terug moest trekken? Het principe van het naar de achterkaden terugtrekken is bekend. Zelfs Mijnsen-Dutilh maakt er melding van.²⁹ Maar gewoonlijk heeft men het wel over een bodemdaling met een snelheid tot een meter per eeuw.³⁰ Is de bodem hier in de dertiende eeuw zoveel sneller gedaald? Het maaiveld zou bij een normale bodemdaling na een eeuw nog minstens twee meter boven het gemiddelde zeepeil hebben gelegen. Dit lijkt voldoende, zeker als, zoals Vervloet stelt, de zee er nog weinig invloed had en de bewoners toen nog niet werden geconfronteerd met hoge vloedstanden. Naderhand zou de bodem veel trager zijn gedaald. Immers, pas in 1492 was Nederzeldert zo laag komen te liggen dat natuurlijke afwatering niet meer volstond en het met een watermolen werd bemalen. En ondanks de voortschrijdende bodemdaling kon men het elders in het Eemland nog lang zonder een poldermolen stellen. Pas in 1654 werden er poldermolens op de Haarse wetering en de Wijde wetering opgericht.³¹ Die geweldige snelheid van bodemdaling alleen gedurende de dertiende eeuw lijkt mij uitzonderlijk.

Verder moet de situering van de in 1203 beschreven westgrens van de nieuwe tienden van Uitwijk voor Vervloet een lastige tekstpassage zijn. Zijn Uitwijk ligt op de hoger gelegen plaatsen langs de rivier de Eem. Voor hem is de gracht waar bisschop Boudewijn stond dan ook 'moeilijk traceerbaar'. Hij oppert de mogelijkheid dat die gracht wellicht evenwijdig aan de rivier liep, maar door kleiafzettingen in onbruik raakte. De sloot zou dan gelegen hebben in het overstromingsgebied 'tussen de Eem en de Eemdijk' (sic), en was dan de achtergrens van die gebieden die direct vanaf de Eem in cultuur waren gebracht. Die zeer smalle strook cultuurgrond behoorde dus tot het oude land en niet tot de novale tiend van Uitwijk. Naderhand zou dit dan alsnog binnen het gebied van West-Bunschoten moeten zijn geïncorporeerd.³² Dit is niet logisch: het lijkt mij dat de eerste dijk op de hoger gelegen plaatsen langs de rivier lag en dat de eerste ontginning niet vanuit de Eem in het 'buitenoeverwalse' of buitendijkse gebied tot halverwege die oeverwal plaatsvond maar juist vanaf die oeverwal landinwaarts. Of zou hij bedoelen dat de oeverwallen met de dijken inmiddels zijn weggeslagen en dat men vóór 1410 heeft moeten indijken en de oeverwallen dus heeft moeten opgeven?³³ Als die sloot aanvankelijk binnendijks lag, dan moet het bij die oude tienden wel om een zéér smalle strook zijn gegaan.

Toch zou dat volgens de Bunschoter Arie ter Beek wel het geval kunnen zijn. Ter Beek, die eerder het concept van het 'eiland Bunschoten' van Mijnsen-Dutilh omarmde, opperde een nieuwe hypothese.³⁴ In een recensie die hij aan het artikel van Vervloet wijdde, is een luchtfoto afgebeeld waarop hij de mogelijke ligging van de onbekende gracht heeft ingetekend. De binnendijkse percelen aan de oostkant van de dijk maken op enige afstand van die dijk een knik. Ter hoogte van die knik zou dan de onbekende gracht hebben gelegen (zie afbeelding 6).³⁵ Bij een blik op ander kaartmateriaal, waarop die gracht niet is ingetekend, is het tracé van die knikken in de percelen minder duidelijk. Zo op het eerste gezicht lijkt het mij een willekeurige verbinding van een aantal dwarsslootjes. Zelf denk ik dat het met behulp van handboringen vrij eenvoudig is om daarvan een bodemprofiel te vervaardigen. Indien daar een gracht lag, zou het mogelijk moeten zijn om die gracht op die wijze te lokaliseren. Maar ook dan blijven er vragen: waartoe diende die vrij grillige gracht? Waarom hebben de pioniers die gracht niet in een rechte lijn gegraven? Lag die gracht (ongeveer) ter hoogte van de 'achterkade' in de zin van achtergrens van oudere ontginningen? Of was die gracht de nieuwe ontginningsbasis die al was gegraven voordat de bisschop het nieuwe tiendgebied van Uitwijk aanwees? En waarom is er een (nieuw) afwateringskanaal gegraven zo dicht bij en evenwijdig aan de rivier de Eem? In ieder geval zijn dit vragen die voorlopig nog onbeantwoord blijven.

Ook de percelering roept vragen op.³⁶ Normaliter zijn de percelen nabij de ontginningsbasis heel strak opgezet en komen gaande naar de achterkade meer onregelmatigheden voor. Hier zou dat omgekeerd zijn. Vervloet gaat er van uit dat dat komt omdat men zo rationeel werkte: de ontginners zouden rekening hebben gehouden met de hoogtever-

Afb. 6. Luchtfoto van Eemdijk. Geheel links geeft de zwarte lijn de ligging aan van een meander van de Eem ter hoogte van Eemdijk. Het dorp is gebouwd op de dijk die als een wit lint zichtbaar is. De zwarte lijn rechts daarvan geeft volgens Arie ter Beek mogelijk de ligging aan van de tot dusver onbekende gracht die in 1203 genoemd wordt als de (west-)grens van het gebied van de novale tienden van Uitwijk (Foto: collectie Arie ter Beek).

schillen in het landschap en daar bij de afwatering gebruik van hebben gemaakt. Dit lijkt mij een plausibele verklaring. Maar hoe komt het dan dat de perceleering uiteindelijk bij de achterkade zo mooi regelmatig uitkomt?

Tenslotte neemt Vervloet aan dat zowel Oost- als West-Bunschoten tot de novale tienden werd gerekend. Toch blijkt dat het gebied bepaald geen eenheid was. In het oosten lag het Hoogheemraadschap Bunschoten te Veen, waar gemeenschappelijke regelingen voor waterkering en afwateringen waren. In het westen lag Bunschoten te Veld waar de individuele agrarische ondernemers zelf voor de waterstaatszaken zorgden.³⁷ Pas in 1603 wordt het juist daarvoor opgerichte Hoogheemraadschap van de Bunschoter Veldendijk door een personele unie met het al anderhalve eeuw oude Hoogheemraadschap van de Veendijk samengevoegd.³⁸ Vervloet gaat niet in op het feit dat het ene tiendgebied van Uitwijk in twee hoogheemraadschappen werd ondergebracht, waar verschillende juridische bepalingen golden.

Vervloets beschrijving van de westgrens van het nieuwe tiendgebied sluit wel naadloos aan bij de visie van Mijnsen-Dutilh. Dat is ook niet verwonderlijk, want zij neemt de archiefstukken als uitgangspunt.

Mijnsen-Dutilh: natuurlijk landschap van het Eemmoeras

In het themanummer 'Landschap in archieven' stelt de redactie: "Bestaande kennis over vergelijkbare gebieden is vaak slechts ten dele bruikbaar".³⁹ Dat geldt ook voor regelmatig ontgonnen veengebieden. Volgens hoogleraar historische geografie Guus Borger is het vaak moeilijk om vast te stellen wat de oorspronkelijke ontginningsrichting is geweest.⁴⁰ Bij een integrale aanpak om de 'cultuur-ecologische landschapsbiografie' van een gebied te ontrafelen kan volgens 'landschapsbiograaf' (ofwel historisch geograaf) Hans Elerie het historisch bronnenonderzoek een 'cruciale rol' spelen. Archieven kunnen dienen als 'sleutel voor de ontsluiting van het verborgen landschap'. Vandaar zijn advies: 'terug naar de bronnen van het landschap'.⁴¹

Dergelijke uitgangspunten lijken Mijnsen-Dutilh op het lijf geschreven. Haar waterschapskroniek is dan ook voornamelijk op die bronnen gebaseerd. Op zich is daar niets mis mee, maar het risico van de prikkelende titel van haar publicatie *Amersfoort lag aan zee* is dat dit in eerste instantie een beeld van een zandstrand, zout water en misschien wel een branding oproept. Maar dat is niet wat zij bedoelt. Ook zij erkent dat het om een veenlandschap ging, en ook zij benadrukt dat het nog eeuwen duurde voordat de Zuiderzee

36 Ibidem, 4.

37 Mijnsen-Dutilh, *Amersfoort lag aan zee*, 44.

38 Ibidem, 147. Mijnsen-Dutilh, *Inventaris van het archief van het Hoogheemraadschap van de Bunschoter Veen- en Veldendijk (1601) 1603-1943 met retroacta betreffende het beheer en onderhoud van de Veendijk en de schouw van de Veldendijk (1486) 1533-1603* (z.p. 1997) 7.

39 H. Baas e.a. (red.), '[Het voorwoord:] Landschap in archieven', in het themanummer: 'Landschap in archieven' van het *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 20 nr. 3 (2002) 8.

40 G.J. Borger, 'De ver Leibrief als landschapsdocument', in het themanummer: 'Landschap in archieven' van het *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 20 nr. 3 (2002) 39.

- 41 J.N.H. Elerie, 'Het Kniphorstbosch en de Strubben', in het themanummer: 'Landschap in archieven' van het Historisch-Geografisch Tijdschrift 20 nr. 3 (2002) 59 en 61.
- 42 Mijnsen-Dutilh, *Amersfoort lag aan zee*, afb. 8, 9, 14, 20, 31 en 37.
- 43 Ibidem, afb. 38.
- 44 Ibidem, afb. 56 en 63
- 45 Ibidem, afb. 7, 11, 15, 21, 23, 44.
- 46 Ibidem, afb. 13, 16, 26, 28, 42.
- 47 Mijnsen-Dutilh gebruikt het woord: 'fluïde' volgens mij maar éénmaal, maar het valt dan wel meteen op. Ibidem, 33.
- 48 In een eerdere publicatie lezen we dat het Eemmondgebied ook als: 'het estuarium van de Eem' wordt beschreven. Dekker & Mijnsen-Dutilh, *De Eemlandsche Leege Landen*, 27 en 67-69. In een estuarium is de uitschurende werking door de getijdenwerking sterker dan de aanwas die de rivier door sedimentatie kan aanvoeren. Na verloop van tijd zouden dan door de uitschurende werking zeearmen worden gevormd, vergelijkbaar met de zeearmen zoals wij die in Zeeland kennen. Dit lijkt mij overdreven en wellicht is zij daarop geattendeerd. Het woord 'estuarium' komt dan ook niet meer in haar jongste publicatie voor.
- 49 F. van Dooren, *Landschappen van Nijkerk-Arnhem* (Nijkerk 1986) 26.
- 50 A. ter Beek, M. Mijnsen-Dutilh en P. Koelewijn, 'De kadastrale gemeenten Bunschoten en Duist in 1832', in: D.J. Wijmer (red.), *Bunschoten in 1832. Grondgebruik en eigendom*. Tekst. *Kadastrale atlas Provincie Utrecht* dl XI. (Bunschoten 2005) 21. Daar lezen we ongelukkigerwijs dat er sprake zou zijn van 'zee-klei'. Dat kan niet het geval zijn, want het Almere en later de zich ontwikkelende Zuiderzee bevatten zoet water. In haar jongste publicatie stelt zij dan ook nadrukkelijk dat in deze omgeving geen zeelei is afgezet. Het verhaal over de aanwas als zijnde nieuw aangewonnen land wordt dan herhaald. Mijnsen-Dutilh, *Amersfoort lag aan zee*, 35.
- 51 Dekker en Mijnsen-Dutilh, *De Eemlandsche Leege Landen*, 68.

echt zout was. Zij borduurt dan ook voort op haar eerdere publicatie *De Eemlandsche Leege Landen*. In die titel komt het subject 'land' zelfs twee keer voor. Het is dus wel degelijk land, zij het moerasland.

Het landschap dat haar voor ogen staat, heeft zij niet gedetailleerd beschreven maar met foto's van eigentijdse moerassen duidelijk gemaakt. Het zijn opnamen van het natuurgebied de Alde Feanen in Friesland,⁴² de Zuidpolder van Eemnes⁴³ en het Biebrza moeras in Polen⁴⁴ die ons duidelijk moeten maken hoe die historische landschappen er mogelijk uit hebben gezien (zie afbeelding 7).

Op die afbeeldingen is naast het water ook verrassend veel groen te zien. De zee die zij voor ogen heeft, is het Almere, een complex van meren én moerassen, dus mét eilanden en de drassige veengebieden die het geheel omzoomden. Om die lage ligging te illustreren, heeft zij meerdere kaarten in haar boek opgenomen, waarop hoogteverschillen door verschillend kleurgebruik zichtbaar zijn gemaakt.⁴⁵ Daarnaast zijn er hoogtelijnenkaarten afgebeeld.⁴⁶ Daarmee heeft zij haar stelling duidelijk gevisualiseerd: het Eemmoeras is laag gelegen en tijdens de ontginning lagen daar de natte gronden. Er waren zachte en onvaste (zij noemt het 'fluïde')⁴⁷ oevers en het water had er vrij spel.⁴⁸ Daardoor was het niet of nauwelijks begaanbaar. Anderen stellen dat men het gebied alleen in strenge winters, als de bovenste laag was bevroren, enigszins kon betreden.⁴⁹

Daarmee bouwt zij voort op *De Eemlandsche Leege Landen*, het boek dat zij in 1995 met Dekker schreef. Leeg heeft daar een dubbele betekenis: leeg is 'laag' gelegen met drassig veen, waardoor het lange tijd 'leeg' bleef, dat wil zeggen dat het relatief laat in cultuur werd gebracht.

Samen met haar medeauteurs van de Werkgroep Kadastrale Atlas Bunschoten onderschreef Mijnsen-Dutilh in 2005 dat het hele gebied tussen Bunschoten en Eemnes een 'kwelderachtig' karakter had, dat door toenemende getijdeninvloed langzaam opslibde. Er waren rond 1200 dan ook 'aanwassen', dat wil zeggen stroken grond die zozeer waren opgeslibd dat zij bij normale vloed droog bleven.⁵⁰ Eerder vergeleek haar medeauteur, 'de Zeeuwse' Dekker, het Eemmoeras al met een kwelder.⁵¹ Hoewel Mijnsen-Dutilh het beeld vasthoudt dat het gebied door de getijdewerking opslibde, vermijdt zij nu het woord 'kwelder', maar Amersfoort lag wel 'aan zee'.

Uit citaten van archiefstukken bleek dat 'tijdgenoten' (uit de middeleeuwen) het Almere als een 'zee' omschreven.⁵² In het spraakgebruik werden gedurende de middeleeuwen de termen 'meer' of 'mare' en 'zee' minder scherp van elkaar onderscheiden en in het spraakgebruik waren zij dan ook verwisselbaar. In het *Middelnederlandsch handwoordenboek* staat dan ook bij het lemma 'see' dat dit zowel een 'zee' alsook een 'meer' kan zijn.⁵² De door Mijnsen-Dutilh gebruikte term 'zee' komt nu ongeloofwaardig of in ieder geval archaisch over, maar zo werd het Eemmoeras in die tijd wel omschreven.

Er is een impliciet verschil in de beoordeling van de 'oorspronkelijke' Eem ofwel het Eemmoeras door deze al dan niet tot het Almere te rekenen. Vervloet citeert Alpertus van Metz, die omstreeks 1020 de Eem als een *flumen limosum*, dus als een modderige rivier karakteriseerde. De Eem is dan een "traag vloeiende laaglandstroom", een relatief smalle stroomdraad die tussen twee veenkoepels door meanderde. Dat de rivier traag stroomde kan kloppen: de eigentijdse Eem heeft een lengte van nog geen dertig kilometer met maar weinig verhang en dus is de stroomsnelheid gering. Dit wordt door Dekker en Mijnsen-Dutilh onderschreven, maar zij stellen nadrukkelijk dat deze Eem géén oeverwallen, dus geen hoogten langs de huidige stroomdraad heeft opgebouwd.⁵⁴

Mijnsen-Dutilh haalt een oorkonde uit 777 aan waarin de Eem als een *aleus*, een 'basin', wordt omschreven.⁵⁵ Vervolgens citeert zij Alpertus van Metz om de Eem als een "ononderbroken en zeer breed moeras" te karakteriseren.⁵⁶ Ten noorden van Eembrugge was de Eem toen het gehele veenlandschap dat zij 'Eemmoeras' noemt en tot de 'zee' rekent. Voor een deel was het gebied gezegend met een jaarlijkse slibafzetting in de winter, hetgeen voor een natuurlijke bemesting zorgde. Om die slibafzetting niet te belemmeren, werden die gronden niet meteen van een kade voorzien.⁵⁷ Wel was het mogelijk dit dras-

Afb. 7. Het Biebrza-
moeras in Polen. Deze
koeien waden door het
water in het Biebrza-
moeras in Polen. Mijns-
sen-Dutilh veronderstelt
dat de Eem bij Amers-
foort er mogelijk in de
tweede helft van de vijf-
tiende eeuw eveneens zo
uitzag. Naast het water
liggen er dan kennelijk
gronden die voldoende
stevig zijn om runderen
te laten weiden (Foto:
Almer Bolman, gepubli-
ceerd in: Mijnsen-
Dutilh, Amersfoort
lag aan zee, 86).

sige land als onbedijkt hooiland te exploiteren. Geleidelijk aan kwamen de gronden hoger en droger te liggen en dankzij de ‘aanwassen’ kon men dit moeras vanuit de buitenste zijden naar het midden, dus naar de huidige Eem toe ontginnen en in bruikbaar land omzetten. Voor het afvloeiende water was steeds minder ruimte. Op een gegeven moment resteerde voor het water slechts een smalle afwatering die we nu de Eem noemen. Het Eemmoeras werd door de ontginningen omgevormd tot Eemland, een naam die pas in 1280 voor het eerst werd gebruikt.⁵⁸ Daarna is de naam ‘Eem’ voor dat moerasbekken overgegaan op die relatief smalle watergang.⁵⁹ Die Eem is dus geen natuurlijke rivier maar een door de mens gerealiseerde afwatering die bovendien voor scheepvaart geschikt werd gemaakt. En juist omdat het geen natuurlijke rivier is, had Amersfoort de grootste moeite om rond 1600 deze Eem te vormen en te onderhouden.⁶⁰ Zij probeerde dan ook vaak de ondiepten te bestrijden.⁶¹

Doordat er ten noorden van Eembrugge geen oeverwallen lagen, konden die ook niet dienen als ontginningsbasis. De kolonisten werkten juist van de buitenzijden van het moerasbekken naar binnen, naar de Eem toe. In het westen gebeurde dat vanaf de hoger gelegen zandgronden van het Gooi, in het oosten vanaf Uitwijk, een vanouds bewoond ‘eiland’ in het veen ter hoogte van het huidige Bunschoten.

Zoals vermeld lagen ten oosten van de huidige rivier de Eem meerdere ‘eilandjes in het veen’. Aanvankelijk stelden Dekker en Mijnsen-Dutilh dat ook Uitwijk zo’n eiland was waar het pleistocene zand door het veen aan de oppervlakte kwam. De recentere naam Bunschoten zou daar zelfs aan ontleend zijn. De suffix ‘schoten’ zou wijzen op een verhevenheid in een moerasig terrein. In dit geval zou het gaan om de hoogte van een zekere Bunno.⁶² Recent nuanceerde Mijnsen-Dutilh haar bewoordingen: ‘de veenbult waar nu de oude dorpskern van Bunschoten ligt, moet een relatief droge plek in het moeras zijn geweest. Het zand ligt hier op geringe diepte onder het veen’.⁶³ Het blijft dus een eilandje, zij het dat ze het nu een ‘veeneilandje’⁶⁴ noemt, dat mogelijk al vóór 1200 werd bewoond. Op het hoogste punt werd de plaatselijke (nu Hervormde) kerk gebouwd. Dat deze voldoende hoog was bleek ook bij de meest recente overstroming in 1916.⁶⁵ Het idee van het ‘eiland Bunschoten’ dat zij in 1995 met Dekker in hun boek *De Eemlandsche Leeg Landen* lanceerde, was destijds verrassend maar werd toen (plaatselijk) wel alom omarmd (zie afbeelding 8).⁶⁶

Dat eiland wordt in oorkonden uit 1203, 1227 en 1247 Uitwijk genoemd.⁶⁷ Die naamge-

52 Mijnsen-Dutilh, *Amersfoort lag aan zee*, 11-12, 15, 25-26.

53 J. Verdam, *Middel-nederlandsch handwoordenboek* (Den Haag 1981) 531.

54 Dekker en Mijnsen-Dutilh, *De Eemlandsche Leeg Landen*, 24.

55 S. Muller Fzn en A.C. Bouman, *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301* (Utrecht 1920) I, p. 41-42, nr. 48. Voor een vertaling van deze in het Latijn gestelde oorkonde zie: Hilhorst en Hilhorst, *Soest, Hees en De Birt*, 303.

56 Mijnsen-Dutilh, *Amersfoort lag aan zee*, 10, 18 en 28.

57 Ter Beek, Mijnsen-Dutilh en Koelewijn, ‘De kadastrale gemeenten Bunschoten en Duist in 1832’, 22.

58 Mijnsen-Dutilh, *Amersfoort lag aan zee*, 50.

59 *Ibidem*, 111.

60 *Ibidem*, 148.

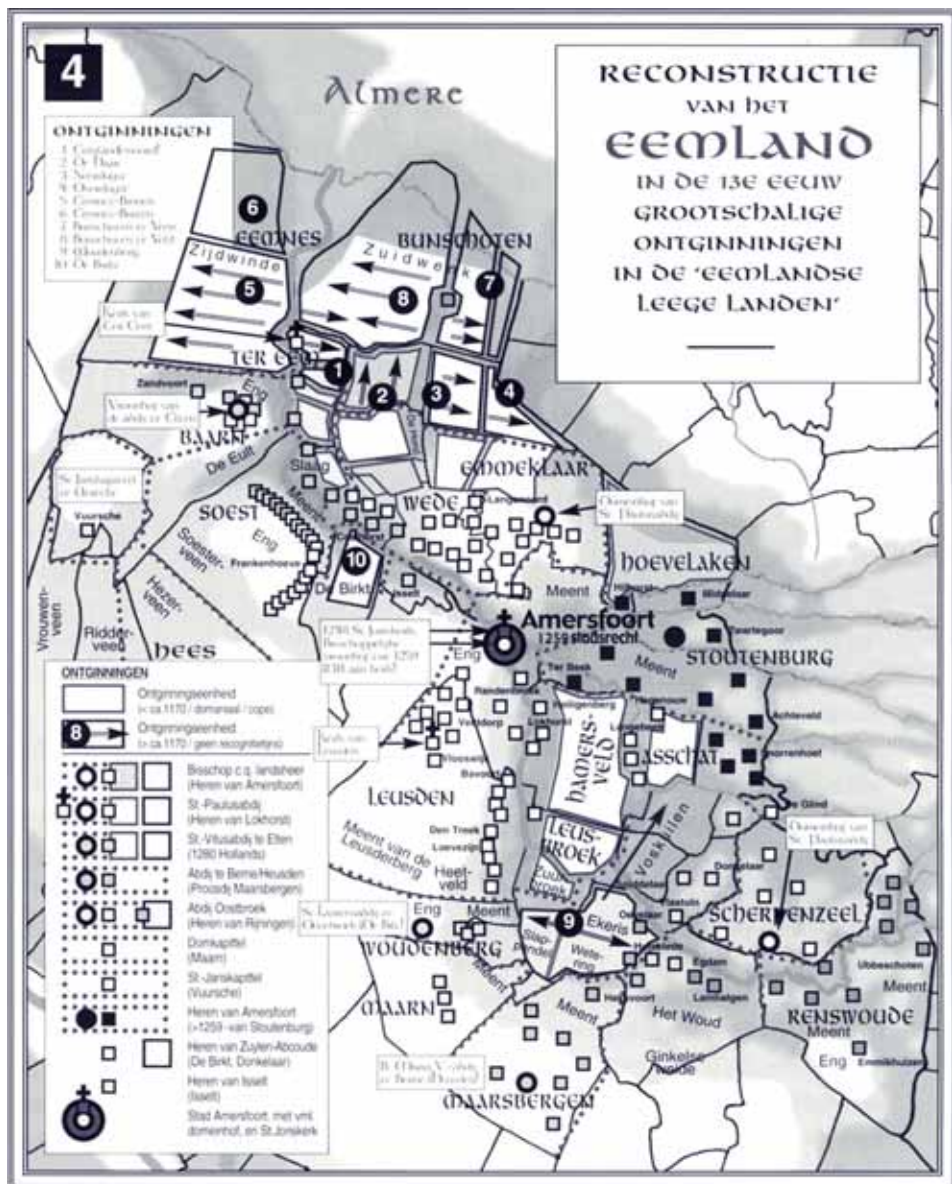
61 *Ibidem*, in 1583 p. 151, in 1589 p. 155, enz.

62 Dekker en Mijnsen-Dutilh, *De Eemlandsche Leeg Landen*, 57. Ter Beek, Mijnsen-Dutilh en Koelewijn, ‘De kadastrale gemeenten Bunschoten en Duist in 1832’, 19. Maar ook: J.A.J. Vervloet, ‘Bunschoten: Rise and Fall of a Little Town in the Middle Ages’, 422.

63 Mijnsen-Dutilh, *Amersfoort lag aan zee*, 44.

64 *Ibidem*, 14 en 83.

Afb. 8. Uitwijk op een eiland. Het beeld van Uitwijk als een eiland in het veen van waaruit zowel naar het oosten alsook kort daarna naar het westen werd ontgonnen, zoals in 1992 door Dekker en Mijnsen-Dutilh verwoord, is inmiddels in andere publicaties terug te vinden (Bron: W. Ruizendaal, 'De vroege geschiedenis van het Eemland', in: J. Huijgen en B. Pijenburg (red.), *Trots op ons Eemlandschap! Samen werken aan agrarisch natuurbeheer (Bunschoten-Spakenburg 2004)* 29).

65 Ibidem, 83.

66 Mijnsen-Dutilh gaf op 13 februari 1996 voor de leden van de plaatselijke historische vereniging 'Bunschote' een lezing die goed werd gewaardeerd. J.E. Hopman, 'Boeiende lezing door mevr. Mijnsen-Dutilh over ontstaan Eemland op jaarvergadering', in: *Bun Historiaal* 17 nr. 2 (april 1986) 36-39.

67 Heeringa, *OBV II*, nrs. 560, 756 en 1134.

68 Dekker & Mijnsen-Dutilh, *De Eemlandsche Leeg Landen*, 59. J.A.J. Vervloet, 'Bunschoten: Rise and Fall of a Little Town in the Middle Ages', 425.

69 Bureau voor Stedebouw, *Gemeente Bunschoten Architectuuronderzoek (Amersfoort 1980)* 19, noot 2.

ving is volgens Mijnsen-Dutilh en Dekker vanuit Amersfoort gerekend. Uitwijk was voor de inwoners van die plaats een wijk, een stadsdeel in het buitengebied.⁶⁸ Stedebouwkundig Bureau Zandvoort geeft naast deze ook een alternatieve verklaring: het zou ook kunnen gaan om een excentrische en riskante ligging dicht bij het Almere, een gehucht aan het einde van de wereld, als een eiland in de wildernis.⁶⁹ Vanaf 1294 (kreeg de lokale naamgeving de overhand en) werd in de oude charters het voormalige eiland 'Bunschoten' genoemd.

Juist door dat eilandje is de plaats van waaruit de pioniers de ontginningen begonnen en de volgorde van de occupaties afwijkend. Mijnsen-Dutilh gaat er van uit dat Uitwijk gesitueerd was op het 'eilandje' in het veen ter hoogte van het huidige Bunschoten. Daardoor heeft zij geen moeite met de in 1203 beschreven oostgrens van het nieuwe tiendgebied. De daar beschreven gracht stelt zij gelijk aan de Venerstraterwetering en in het verlengde daarvan de Spakenburgergracht. Deze (nieuwe) gracht had op dat moment nog geen algemeen geaccepteerde naam en kon dus niet nader worden benoemd. Haar tiendgebied van Uitwijk valt dan ook 'precies' samen met Oost-Bunschoten, het deel dat in haar beleving als eerste werd ontgonnen. Volgens haar ving men kort daarna aan met de ontginning van West-Bunschoten. Uitwijk lag dus duidelijk niet op de oeverwallen van de rivier de Eem, anders zou die rivier en niet een gracht als grens zijn genoemd. Maar de Eem was volgens haar nog niet door de ontginningen teruggedrongen in de bedding zo-

Afb. 9. Overgang van bouwland, via grasland naar hooiland. Aanvankelijk lag het bouwland zo hoog dat verbouw van zomer- en wintertarwe mogelijk is. In de tweede fase verbouwde men al geen wintertarwe meer. In de derde fase heeft de veeteelt de akkerbouw geheel verdrongen. Tijdens de hier niet afgebeelde vierde fase is zelfs veeteelt niet meer mogelijk. Dan gebruikt men de grond als hooiland. Bij nog verdergaande maaiveld-daling kan men zelfs die hooilanden opgeven (Bron: P.J.E.M. van Dam 'Schijven en beuken balken. Een sociaal-ecologische transformatie in de Riederwaard', in: B. Wouda (red.), *Ingelanden als uitbaters. Sociaal-economische studies naar Oud- en Nieuw-Reijerwaard, een polder op een Zuid-Hollands eiland* (Hilversum 2003) 20).

als wij die nu kennen. Zij interpreteert de toenmalige Eem als het gehele Eemmoeras. Daarin lag het eilandje Uitwijk, waarvan dus kan worden gezegd dat dit lag *juxta Eme*, dus 'naast het brede moeras van de Eem'.⁷⁰

Hoewel zij bijna hetzelfde verkavelingspatroon aanhoudt als Vervloet en 'alleen maar' de ontginningsbasis op een andere plaats projecteert, is volgens haar bij Uitwijk geen sprake van een cope-ontginning omdat aan de ontginning geen coopbrief ten grondslag ligt. In zo'n brief werd in de regel ook de recognitietijns vastgesteld die de copers en hun rechtsopvolgers eeuwigdurend moesten betalen. Dergelijke betalingen heeft zij in latere rekeningen niet aangetroffen. Waar Vervloet in het Eemland 'bijna overal' cope-ontginningen ontwaart, beschouwt Mijnsen-Dutilh alleen de ontginning van De Haar als zodanig.⁷¹

Kritiek op Mijnsen-Dutilh

Toch kleven er ook minder overtuigende punten aan haar visie. Zij houdt mijns inziens onvoldoende rekening met de constante bodemdaling. Uiteraard is ook zij zich van die maaiveld-daling bewust en ook zij stelt dat wij bij die daling moeten denken aan minstens een meter per eeuw.⁷² De meeste van de door haar aangehaalde stukken dateren van na 1300. Vanaf die tijd krijgt zij van mij dan ook volkomen gelijk. Maar als er dan in de stukken sprake is van 'meden' of 'maatlanden', buitendijks en laag gelegen hooigronden, wil dat niet zeggen dat die gronden altijd al laag waren gesitueerd. Zelf meldt ze nog wel dat op de nieuwe ontginningen (soms) akkerbouw mogelijk was.⁷³ En lonende korenbouw is niet mogelijk op moerasachtige gronden. De gronden moeten dus veel hoger hebben gelegen.⁷⁴ Toch komt zij niet met een reconstructie van zo'n hooggelegen landschap dat gaandeweg tot een laaggelegen landschap transformeerde (zie afbeelding 9).

Een ander kritiekpunt is de recognitietijns als criterium voor de cope-ontginning. Zelfs als men uitgaat van het juridische copecriterium is dat voor Uitwijk niet houdbaar. Immers, aanvankelijk vroeg de landheer vanwege machtspolitieke overwegingen een zeer lage recognitietijns, niet om zijn schatkist te spekken maar om aan te tonen dat de inwoners hem als landsheer erkenden. Na circa 1170 stond het gezag van de landsheer niet meer ter discussie en kon hij een hogere, meer op economische motieven gebaseerde erf-tijns vragen.⁷⁵ Bij het begin van de grootschalige ontginning van Uitwijk komt de lage recognitietijns niet meer voor. Waarom is dan niet naar andere heffingen zoals die erf-tijns gekeken en is er niet gelet op de feitelijke juridische verhoudingen?

Ten slotte geeft haar taalgebruik, haar beeldspraak, aanleiding tot discussie. Door de ligging van Uitwijk en Bunschoten als een 'eilandje' te beschrijven, kan het beeld worden opgeroepen dat daar rondom water is. Dit wordt versterkt door de titel van haar boek. Door de term 'eiland' te vervangen door 'donk', en 'zee' door 'veenmoeras', had ze kunnen voorkomen dat er bij sommigen een beeld van Uitwijk ontstond als was het een 'wad-deneiland' te midden van woelige baren. Aan de andere kant is het wel zo dat dankzij die prikkelende titel er nu wordt gediscussieerd.

70 Mijnsen-Dutilh, *Amersfoort lag aan zee*, 44 en 218.

71 Dekker en Mijnsen-Dutilh, *De Eemlandsche Leeg Landen*, 55. Historicus Willem Ruizendaal, die eveneens van een juridisch copebegrip uitging, beschouwde Bunschoten wel als cope-ontginning. Ook hij vond geen coopbrief, maar beschouwde de zeer lage tijnsbetalingen als recognitietijnsen. W. Ruizendaal, *Bunschoten*, 42. Hij verwijst daarbij naar de bekende publicatie: A.J. Maris, *Eemnes. Rechtskundige ontwikkeling van gemeente en waterschap (Utrecht 1947)* 51 en 53. Overigens zijn deze 'tijnsen en tafelgelden' ook Mijnsen-Dutilh wel bekend. Dekker & Mijnsen-Dutilh, *De Eemlandsche Leeg Landen*, 65.

72 Mijnsen-Dutilh, *Amersfoort lag aan zee*, 33.

73 Dat was onder meer tussen de Eem en de Laak, aldus Dekker & Mijnsen-Dutilh, *De Eemlandsche Leeg Landen*, 85. Ook was na de ontginning van Eemnes aanvankelijk akkerbouw mogelijk. Mijnsen-Dutilh, *Amersfoort lag aan zee*, 45.

74 Van der Linden, *De Cope*, 68.

75 *Ibidem*, 57, 60-61 en 106-108.

Besluit

Kortom: in de periode vóór 1280 is ‘Eem’ allerm minst een eenduidig begrip. Vervloet ziet het Eemland als een veengebied waarin de rivier de Eem oeverwallen opbouwde en waar het Almere zo goed als geen invloed had. Mijnsen-Dutilh ziet de Eem als het Eemmoeras, als onderdeel van het Almere, waar aanwassen (kleiafzettingen) door de zee plaatsvonden (zie tabel 1).

Tabel 1

	Vervloet helikopterview van een geograaf	Mijnsen-Dutilh detailstudie van een historicus
Almere	Alleen het (zoete) water, voorganger van Zuiderzee	Complex van (zoet water) meren én moerassen
Eem	Eem is een <i>flumen limosum</i> , een traag stromende modderige rivier	Eem is een <i>alveus</i> , een bassin of moerasbekken: het Eemmoeras
omgeving	de rivier de Eem stroomt door het Eemland	het zuidelijke deel van het Almere was het Eemmoeras
ontoegankelijk veen	Eemland is een veenlandschap en dus (drassig) land	het Eemmoeras werd tot in de 13 ^{de} eeuw tot de zee gerekend
zee-invloed	aankankelijk niet aanwezig, pas later opdringende zee	Eemmoeras is een onderdeel van de zee/het Almere
oeverwallen	Eem is een rivier met aan weerszijden hogere punten	In het Eemmoeras zijn geen oeverwallen opgebouwd
ontginningsbasis	de hogere punten langs de Eem als ontginningsbasis	veeneilandje Bunschoten als ontginningsbasis
Uitwijk-Bunschoten	na verdrinken Uitwijk ontstaan Bunschoten en Eembrugge	Uitwijk was Amersfoortse naam, Bunschoten de plaatselijke naam
(Eltense) eilandjes	zandbulten	zandkoppen
eiland Bunschoten	opgehoogd met kleizoden (en dus een terp)	natuurlijke zandopduiking, deels met veen overgroeid
klei op veen	na vestiging van de mens verlaagde het landschap en brak de zee in	pas na voldoende kleiafzetting in de kwelder was voortgaande ontginning mogelijk
pioniers	boeren op het moer	waren blij met de klei
hoogteligging veen	veen minstens 2,87 m +NAP dus in 1200 hooggelegen veen	laaggelegen veenland, ook ten tijde van de eerste ontginning

Beide visies hebben hun plussen en minnen. Mogelijk zijn ze op termijn met elkaar te verenigen. Kennelijk heeft Vervloet meer oog voor het natuurlijke landschap voorafgaande aan de ontginning en heeft Mijnsen-Dutilh meer oog voor de archiefstukken die vooral een latere periode beschrijven. Toch blijft de vraag: waar lag Uitwijk? Zou het mogelijk zijn dat Uitwijk lag op een donk, een plek waar het pleistocene zand ter hoogte van het huidige Bunschoten dicht aan het oppervlak komt te midden van een relatief hooggelegen veenlandschap waarop eerst akkerbouw mogelijk was, maar vanaf het moment dat we over geschreven bronnen beschikken het gebied dusdanig was gedaald dat het vooral als hooiland werd gebruikt? In dat geval zou Vervloet op zijn speurtocht naar de op de oeverwallen gelegen restanten van Uitwijk geen sporen mogen vinden onder het inmiddels anderhalve meter dikke kleipakket. Overigens wens ik hem van harte succes toe en ik ben ook zeer benieuwd naar zijn onderzoeksresultaten. Voorlopig zal het nog wel even duren voordat we uit dit dilemma zijn. In verband met de zorgvuldigheid wijs ik op mijn devies: *festina lente*.